

Görge K. HASSELHOFF; Alexander FIDORA (ed.). *Ramon Martí's 'Pugio fidei': Studies and texts*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, 2017. 268 p.; 22 cm. ISBN 978 84 947566 1 0. (Exemplaria Scholastica. Textos i Estudis Medievals; 8)

El *Pugio fidei*, o *Pugio christianorum*, és una obra monumental, cabdal, mestra, del teòleg català Ramon Martí (Subirats, ca. 1220 - Barcelona, ca. 1285). L'obra representa una fita inigualada en la literatura apologètica o de polèmica entre el cristianisme i el judaisme. Els coneixements de la cultura i la religió jueva, però també de la musulmana, que Ramon Martí hi demostra són excepcionals.

La publicació, doncs, d'un llibre com el que recensionem és una notícia cultural de primer nivell. I ho és tant pel que ofereix, que és molt, com pel que promet, que és moltíssim. Efectivament, ja en les primeres línies del text del llibre llegim: «Within the series *Bibliotheca Philosophorum Medii Aevi Cataloniae* an edition of Ramon Martí's famous *Pugio fidei* (ca. 1280) will be published» («Preface», p. 9). És un anunci magnífic, avalat pels estudis que ara presentarem.

El volum és, doncs, «a pilot study for the edition of this work [*Pugio fidei*]» (p. 9), en el qual han col·laborat reconeguts especialistes de diversos camps. Després del «Preface» (p. 8-9), signat pels editors del volum, els professors Görge K. Hasselhoff (Technische Universität de Dortmund) i Alexander Fidora (ICREA - Universitat Autònoma de Barcelona), el primer estudi, «The Preface to the 'Pugio fidei'» (p. 11-21), de G. K. Hasselhoff i Syds Wiersma (Thomas Institut te Utrecht, Univesity of Tilburg), edita el *Prefatio Pugionis*, juntament amb la traducció a l'anglès (a doble columna). El còdex pres com a base d'aquesta edició és el de París, Bibliothèque Sainte-Geneviève, Lat. 1405 (= G). En aquest prefaci, Ramon Martí explica el sentit del títol, la motivació, els objectius i el mètode de treball de l'obra.

El segon estudi, «The Projected Edition of Ramon Martí's 'Pugio fidei'. A Survey and a Stemma» (p. 23-38), també de G. K. Hasselhoff, presenta i analitza els manuscrits conservats (13 en total: 10 de medievals i 1 fragment també medieval, i 2 manuscrits moderns) o dels quals tenim notícia (7) i les dues edicions del segle XVII (Voisin i Carpzov). Cap d'aquests còdexs no conserva el mateix contingut: alguns només contenen la primera part, d'altres la segona i la tercera; alguns només utilitzen el llatí, d'altres l'hebreu (i l'arameu). L'elaboració d'un *stemma codicum* és, doncs, realment difícil, però l'autor proposa un *stemma* «preliminar» a la pàgina 38. La taula de la pàgina 31, amb tots els manuscrits i els diversos elements del *Pugio fidei* que cadascun conté,

és realment interessant. En apèndix, Hasselhoff edita l'anomenat fragment L (Lanusei, Museo Diocesano dell'Ogliastra), és a dir, les línies conservades en llatí i hebreu del capítol 3 del llibre segon. Aquest fragment és un indicatiu que «further bilingual manuscripts might have existed» (p. 27). De cara a l'edició del text, l'autor arriba a la conclusió següent (p. 29):

For a new edition of the *Pugio fidei* this offers two possibilities: either an edition of a *textus historicus*, perhaps with references to the *textus receptus* of the 17th-century editions, or an edition that considers all mentioned manuscripts will be prepared. In both instances the edition should follow Ramon's Martí's autograph [*vegeu el resum de l'article següent*] and include references to the early print versions because, since the 17th century, most scholars have referred to these editions. The advantage of the first option is that it might be prepared within a relatively limited timeframe. On the other hand, the advantage of an edition which takes account of all variants is that it might give further insight into the transmission processes. In addition, the number of manuscripts is not too large to consider all of them. I hope to have shown that the differences in content and size among the manuscripts and early editions are not insignificant. In every case, a serious problem seems to be that it seems impossible to give a convincing stemma, since too many uncertainties remain. My note should nonetheless give at least an initial idea of the direction which the complete project should take.

El tercer article, «Le manuscrit Latin 1405 de la Bibliothèque Sainte-Geneviève (Paris). Autographe et oeuvre d'un converti» (p. 39-101), de Philippe Bobichon (CNRS, París), és un estudi codicològic, paleogràfic i textual molt detallat i complet de «le plus ancien et le plus complet des manuscrits conservés du *Pugio fidei*» (p. 39). Bobichon arriba a aquesta conclusió (p. 100):

Le caractère autographe de la copie (exemplaire d'auteur) est prouvé par un ensemble de particularités manifestant à la fois —sans aucune exception— une intelligence du texte, un désir de le perfectionner et un souci de sa réception qui ne sauraient émaner d'un simple «copiste», fût-il le plus scrupuleux. Tout prouve également que l'hébreu et le latin sont l'un et l'autre copiés par ce même scribe qui les considère —et les présente constamment— comme indissociables. Les caractéristiques de la copie hébraïque et de l'utilisation des textes, enfin, ne peuvent être que celles d'un scribe/auteur ayant appris l'hébreu —et ses traditions textuelles— dès le plus jeune âge. À ces trois conclusions partielles ne peut correspondre qu'une unique conclusion d'ensemble: le scribe de ce manuscrit est aussi l'auteur du text, et il était d'origine juive. Cette conclusion n'est pas une hypothèse, mais une certitude fondée sur l'ensemble parfaitement cohérent des données objectives tirées de l'examen du manuscrit.

L'estudi següent, el quart, «Weapons Against the Jews. Motives and Objectives of The Preface of 'Pugio fidei'» (p. 103-119), de Syds Wiersma, és dedicat al prefaci de l'obra, concretament als seus motius i objectius. El *Pugio fidei* sembla dirigit a predicadors i «guardians» de la fe cristiana per tal de proporcionar-los arguments contra els jueus. L'objectiu general és la conversió dels infidels. Ramon Martí i Tomàs d'Aquino (*Summa contra gentiles*) comparteixen els principis apologetics generals, però el primer manifesta un interès més gran per conèixer directament el pensament i les obres dels adversaris. Pel que fa a la disputa amb l'islam, Martí no es limita únicament a arguments de raó, sinó que utilitza també les autoritats islàmiques.

Ann Giletti (Univesity of Oxford), «Early Witness: Thomas Aquinas, Albert the Great and Peter of Tarentaise in Ramon Martí's 'Pugio fidei' (c. 1278)» (p. 121-156), analitza l'ús que Ramon Martí fa de les obres de Tomàs d'Aquino (*De veritate, Summa contra gentiles*), Pere de Tarentaise (*Comentari a les Sentències*) i Albert Magne (*Summa theologiae, De anima*). Giletti arriba a la conclusió següent (p. 155):

Martí's variants are generally either inadvertent, small differences, or deliberate, significant interventions, made for emphasis or to bring the source text in line with the main text it is being inserted into [...]. If this is the case, it would mean that Martí on the whole worked with his sources with great care, but did not stop himself from intervening. This practice would indicate that, far from mindlessly transferring the sources to his book, he engaged with them intimately and with deep understanding.

El sisè article, «Ramon Martí's New Testament citations in Hebrew. A transcription and further observations» (p. 157-173), de Ryan Szpiech (University of Michigan), ofereix la transcripció de la traducció a l'hebreu (en el *Pugio fidei*) d'onze citacions del Nou Testament, juntament amb el text llatí, majoritàriament relacionades amb l'encarnació, el naixement o el ministeri públic de Jesucrist, i una del credo d'Atanasi. Szpiech remarca que aquestes traduccions responen a una estratègia ben pensada, i fins i tot parla de «philosophy of language and translation» (p. 168), en funció de la finalitat apologetica del *Pugio fidei*.

Els articles setè, novament de G. K. Hasselhoff, «'Iudei moderni' in the 'Pugio fidei'. With an Edition of Texts Quoted from Jonah ibn Janah, David Kimḥi, Rabbi Raḥmon, and Moses Naḥmanides» (p. 175-208), i vuitè, de Yosi Yisraeli (Ben-Gurion University Beer-Sheva i Bar-Ilan University Ramat-Gan), «Abraham Ibn Ezra in the 'Pugio fidei'. Compilations, Variations, and Interpolations» (p. 209-240), amb apèndix de G. K. Hasselhoff (p. 223-240), estudien i editen (en els apèndixs) les citacions en hebreu d'autors jueus

contemporanis. L'ús d'aquestes fonts per part de Ramon Martí demostra, entre altres coses, el seu coneixement profund d'autors jueus contemporanis.

El darrer article, «Translating Ramon Martí's 'Pugio fidei' into Castilian» (p. 241-259), signat per Alexander Fidora i Eulàlia Vernet i Pons (UAB), transcriu i estudia fragments bíblics (1Re 12,28; 2Re 17,16-20) traduïts al castellà en el còdex del *Pugio fidei* conservat a la Biblioteca Geral da Universidade de Coimbra (de mitjan segle XIV), f. 2r-v (reproducció d'aquest foli a les pàgines 258-259; i ampliació dels versets traduïts al castellà al lloc on és analitzat cada fragment). L'anàlisi d'aquests fragments i la comparació amb altres versions castellanques de la Bíblia (Escorial, I i 3 = E3; i l'anomenada «Bíblia de Ferrara» = f) permeten als autors arribar a la conclusió següent (p. 256):

The philological analysis of the six Castilian verses of the Books of Kings in the Coimbra manuscript of Ramon Martí's *Pugio fidei* shows that these go back to a medieval Castilian Bible with a non-linear transmission traces of which survive, among others, in E3 and f [...]. The inclusion of this Jewish Romance Bible in the Coimbra manuscript of the *Pugio fidei* reinforces the hybridity of Ramon Martí's work, as a Christian anti-Jewish polemic based on Jewish sources, which are here presented in a Jewish vernacular rendering.

L'índex de referències bíbliques, de manuscrits i d'antropònims completa el volum.

Felicitem els editors i els autors per aquests treballs. I els desitgem que trobin tota mena de forces, suports i recursos per poder portar a bon terme un projecte tan ambiciós, valuós i rellevant com l'edició del *Pugio fidei*.

Per acabar, direm que el llibre es pot consultar o descarregar de franc al repositori digital de la UAB: https://ddd.uab.cat/pub/l1ibres/2017/183594/OE_ExSch8_PugioFidei_Final.pdf.

JAUME MENSA I VALLS
Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans
jaume.mensa@uab.cat

Ulisse CECINI; Eulàlia VERNET (ed.). *Studies on the Latin Talmud*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2017. 197 p.; 23 cm. ISBN 978-84490-7253-6. (Documents; 113)

Es tracta d'una col·lecció d'articles —corregits i augmentats— que foren presentats al 51è Congrés Internacional d'Estudis Medievals (maig 2016,